

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

»PRIVÉ-DOMEIN«
NR. 182

GUSTAVE FLAUBERT & GEORGE SAND

WIJ MOETEN
LACHEN EN HUILEN

BRIEVEN

VERTAALD EN VAN EEN
VOORWOORD EN NOTEN VOORZIEN
DOOR EDU BORGER

AMSTERDAM · UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van
de Stichting Fonds voor de Letteren.

Copyright Nederlandse vertaling © 1992 Edu Borger/
B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Copyright voorwoord © 1992 Edu Borger
Omslagillustratie: Gustave Flaubert
(Archiv für Kunst und Geschichte, Berlijn)
en George Sand (foto van Nadar, circa 1865)
Omslagontwerp: Marjo Starink/Kees Kelfkens

ISBN 90 295 17166 / CIP

INHOUD

Voorwoord 7

Vóór 1866 11

1866 15

1867 77

1868 143

1869 187

1870 253

1871 313

1872 360

1873 421

1874 458

1875 501

1876 530

Register 555

VOORWOORD

Wanneer je de paar honderd brieven die George Sand en Gustave Flaubert elkaar in de loop van een goede tien jaar hebben geschreven leest, houd je soms je hart vast, want de tegenstellingen tussen die twee waren niet gering, en dat gold wel in het bijzonder voor de benadering van wat hen tot elkaar had gebracht: de literatuur.

George Sand (1804–1876) zag, om maar iets te noemen, het schrijven van boeken als een broodwinning, een manier om het huishouden in Nohant, een dorpje tussen Châteauroux en La Châtre waar zij het kasteel, dat wil zeggen een groot herenhuis, bewoonde, draaiende te houden. Er moest brood op de plank komen voor kinderen en kleinkinderen en daartoe produceerde zij, naast een grote hoeveelheid stukken voor de krant, een schier eindeloze reeks verhalen en romans, waarvan zij dan nog dikwijls een toneelbewerking maakte. Op het eind van haar leven was, zo zegt zij in een van haar brieven, het gemak waarmee zij schreef zo groot geworden, dat zij zich er willens en wetens maar twee à drie maanden per jaar mee bezighield, uit vrees 'een fabriek' te zullen worden.

Flaubert (1821–1880) was in dat opzicht het tegendeel van een fabriek. Zijn permanente 'worsteling met de stijl' leverde menigmaal maar enkele alinea's per dag op en over zijn romans, waarvan hij er met inbegrip van het onvoltooide *Bouvard en Pécuchet*, vier schreef, deed hij gemiddeld vijf jaar. Het is waar dat hij zich als 'kleine rentenier' het grootste deel van zijn leven niet al te veel zorgen over geld hoefde te maken.

Flaubert was, zoals bekend, een aanhanger van de leer van 'de kunst om de kunst'. De literatuur moest zijns inziens slechts naar Schoonheid streven en mocht geen bui-

ten-literair, geen maatschappelijk doel hebben. Hij verwierp kortom datgene wat toen de 'sociale missie' van de schrijver genoemd werd; voor hem geen 'engagement' in de trant van bij voorbeeld Victor Hugo, die zich over allerlei politieke en sociale kwesties, zoals bij voorbeeld de doodstraf, uitsprak.

Ook op dit punt was het verschil met George Sand hemelsbreed. Tijdens de revolutie van 1848 had zij een niet onbelangrijke rol als 'militant journaliste' gespeeld (al werd haar van feministische zijde verweten dat zij niet militant genoeg was) en voordien had zij haar zogeheten 'socialistische' romans gepubliceerd. Weliswaar werden haar politieke opvattingen in de loop van de tweede helft van haar leven minder radicaal en verwierp zij na 1848 iedere vorm van geweld bij het nastreven van een politiek doel (wat tot een onverwacht felle veroordeling van de 'moordenaars en brandstichters' van de Commune leidde), niettemin bleef zij de literatuur zien als een instrument om, zoniet meteen de maatschappij, dan toch alvast de mens te verbeteren.

De hartgrondige pessimist Flaubert deelde haar optimistische overtuiging dat het met de mensheid ondanks alles bergopwaarts ging niet. Haar zienswijze stoelde op een mengeling van socialistische ideeën en het christelijke geloof, een geloof dat natuurlijk niets met het 'officiële' christendom te maken had, want dat was, zoals zij nog kort voor haar dood aan de jonge Anatole France schreef, slechts 'een valse interpretatie van het woord van Jezus'. In Flauberts ogen was het *hele* christendom verdacht, *juist* vanwege de socialistische kanten ervan. En bovendien viel er van een religie sowieso niet veel goeds te verwachten. Zijn enige hoop was op de Wetenschap gericht, en die hoop was dan nog heel bescheiden.

Er was natuurlijk ook een aantal dingen dat hen bond, bij voorbeeld hun beider afkeer van de macht van de katholieke kerk, waarvan Flaubert in de gestalte van een chanterende pastoor (hoofdstuk 6 van *Bouvard en Pécuc*

chet) zo'n huiveringwekkend beeld geeft. Ook hun gemeenschappelijke liefde voor het theater speelde in hun vriendschap een belangrijke rol, waarbij Sand dan, als oude rot in het vak, Flaubert adviseerde en troostte wanneer de paar toneelstukken die hij op basis van scenario's van zijn gestorven vriend Bouilhet of zelfstandig had geschreven, stuk voor stuk flopten.

Maar de verbazing over deze voornamelijk epistolaire vriendschap blijft toch overheersen, zeker bij het lezen van Sands plagerige opmerkingen over de diepe ernst waarmee Flaubert met de literatuur omging. En wanneer zij onomwonden verklaart dat voor haar de literatuur op de tweede en 'het leven' op de eerste plaats komt, moet men onwillekeurig denken aan Flauberts vroegere maîtresse, de dichteres Louise Colet, die voor zo'n uitspraak genadeloos op haar donder gekregen zou hebben.

Maar zij, Sand en Flaubert, die twee 'oude troubadours' zoals zij elkaar zo teder noemden, hebben het tot een van hen stierf met elkaar uitgehouden. En misschien is het juist die combinatie van oprechte wederzijdse bewondering en sympathie én bijna onverzoenlijke opvattingen en ideeën die de correspondentie tussen deze twee grote Franse briefschrijvers zo fascinerend en aan het slot aangrijpend en bijna tragisch maakt.

De hierna volgende vertaling van de correspondentie bevat alle brieven, voor zover zij bewaard zijn gebleven, die Sand en Flaubert elkaar geschreven hebben. Inclusief alle kattedelletjes die zij elkaar (dankzij het nog niet bestaan van de telefoon, al doet de telegraaf al zijn dreigende intrede) stuurden wanneer zij allebei in Parijs waren. Inclusief Flauberts brief die opent met de prachtzin: 'Dierbare geëerde collega, ik mag hangen als ik u vandaag iets te vertellen heb.' Inclusief Sands brief die begint met een geweldig antisemitisch cliché dat vervolgens door de schrijfster zelf in dezelfde brief ontkracht wordt.

Deze vertaling is voor wat Flauberts brieven betreft, ge-

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

baseerd op zijn Verzamelde Werken zoals uitgegeven door Le Club de l'Honnête Homme, voor wat Sands correspondentie betreft op de beroemde door G. Lubin verzorgde editie, én natuurlijk op de voortreffelijke uitgave van wijlen Alphonse Jacobs, tijdens zijn leven leraar Frans te Koudekerke, die de twee troubadours in boek één bijeen heeft gebracht en van wiens uitgebreide commentaar ik dankbaar gebruik heb gemaakt.

VÓÓR 1866

1 SAND AAN FLAUBERT

Nohant, 28 januari 1863

Dierbare broeder,

U moet mij niet dankbaar zijn omdat ik mijn plicht vervuld heb. Telkens als de kritiek de zijne doet, zal ik mijn mond houden, want ik produceer liever dan dat ik oordeel. Maar alles wat ik over *Salammbô*¹ gelezen had alvorens *Salammbô* te lezen was onrechtvaardig of ontoereikend. Ik zou stilzwijgen als een teken van lafheid of van luiheid, wat veel van elkaar wegheeft, beschouwd hebben. Het kan mij niet schelen uw tegenstanders bij de mijne te moeten optellen—een paar meer, een paar minder...

Ik moet u om vergeving vragen voor een vrij kinderachtige kritische opmerking naar aanleiding van de *Kloof van de Bijl*². Ik heb hem laten staan, omdat een *voorbepaald* de oprechtheid van mijn bewondering alleen maar groter maakte.

Wij kennen elkaar nauwelijks. Komt u mij eens opzoeken, wanneer u tijd heeft. Het is niet ver weg, ik ben er altijd, maar ik ben oud, wacht niet tot ik kinds ben geworden.

Help mij eens uit de droom. Ik heb in september een interessante gedroogde plant in een envelop zonder naam ontvangen. Het is uw handschrift, lijkt mij nu. Maar het is onwaarschijnlijk, hoe zou u kunnen weten dat ik me vrij nauwgezet met botanica bezighoud?

Wat ik van uw dankbetuigingen onthoud, is de toon van de vriendschap en ik weet dat ik die verdien.

Geheel de uwe

G. Sand.

[1. Flauberts tweede grote roman waarover George Sand een gunstige recensie had geschreven die op 27 januari in de krant had gestaan. 2. Titel van het vijftiende hoofdstuk van *Salammbô*.]

2 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, 31 januari 1863

Geachte Mevrouw,

Ik ben u niet dankbaar voor iets wat u het vervullen van een plicht noemt. De goedheid uws harten heeft me gerouwd en uw genegenheid heeft me trots gemaakt. Dat is alles.

Uw brief die ik zo juist ontvangen heb versterkt en overtreft uw artikel nog en ik weet niet wat ik tegen u moet zeggen behalve dan dit: *dat ik heel oprecht van u houd*.

Meneer Aucante vraagt mij voor u een exemplaar van de *Opinion Nationale*. U zult het tegelijk met dit schrijven ontvangen.¹

Ik ben het niet geweest die u in september een bloemetje in een envelop heeft gestuurd. Maar het vreemde is dat ik in diezelfde tijd op dezelfde manier een blad van een boom gekregen heb.

Wat uw hartelijke uitnodiging betreft zeg ik als een echte Normandiër ja noch nee. Ik zal u misschien deze zomer op een dag komen verrassen. Want ik heb veel zin om u te zien en met u te kletsen.

Heel veel hartelijks en liefs. Ik kus uw beide handen en ben

geheel de uwe

Gve Flaubert.

Boulev. du Temple 42, of Croisset nabij Rouen.

P.S. Het zou me een lief ding waard zijn een portret van u te hebben om op te hangen aan de wand van mijn werkkamer, op het platteland waar ik dikwijls lange maanden he-

BRIEVEN VÓÓR 1866

lemaal alleen doorbreng. Is dit verzoek onbescheiden? Zo niet, dan bij voorbaat duizendmaal dank. Voeg die bij de andere duizend die ik hierbij herhaal.

[1. In de *Opinion Nationale* was een artikel van Flaubert verschenen waarin hij inging op de opmerkingen van de archeoloog Froehner die kritiek had op een aantal historische en linguïstische details in *Salammô*.]

3 SAND AAN FLAUBERT

Nohant, 10 februari 1863

Er zijn niet veel portretten van me, al worden er allerlei verkocht die niet naar mij gemaakt zijn. Ik heb hier alleen slechte afdrukken. Wanneer ik naar Parijs ga, zal ik zelf iets uitzoeken en u iets toonbaars sturen,—en dank u voor de ontvangst die u mijn, zoals u weet, op zich onbeduidende gestalte wilt bereiden. Het beste zit in het hoofd om te begrijpen, en in het hart om te waarderen.

G. Sand.

4 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, 12 februari 1863
donderdagochtend

Bij voorbaat dank, dierbare, geëerde collega. Er schuilt niets onbeduidends in u, wat u ook beweert. Ik zal het geschenk met vreugde ontvangen en ik zal het met trots bewaren.

geheel de uwe
Gve Flaubert.

Als u deze zomer naar Parijs komt, wees dan zo goed mij te waarschuwen door middel van een briefje dat u naar Croisset stuurt. Ik zal dan naar de afgesproken plaats komen, tenzij in het geval van de—onwaarschijnlijke?—onmogelijkheid daartoe.

5 SAND AAN FLAUBERT

Parijs, 15 maart 1864

Beste Flaubert,

Ik weet niet of u mij het mooie boek van meneer Taine¹ geleend of gegeven heeft. Omdat ik twijfel, stuur ik het u terug. Ik heb hier alleen tijd gehad om er een deel van te lezen en in Nohant zal ik alleen tijd hebben om voor Buloz² te pennen. Maar als ik over twee maanden terug ben, zal ik u weer om die twee voortreffelijke boekdelen van een hoge en edele betekenis vragen. Het spijt me dat ik geen afscheid van u heb genomen. Maar omdat ik spoedig terugkom, hoop ik dat u mij niet vergeten zult zijn en dat u mij iets van uw hand zult voorlezen. U bent bij de eerste voorstelling van *Villemer*³ zo goed en zo aardig voor mij geweest, dat ik niet alleen meer uw bewonderenswaardige talent bewonder, maar met heel mijn hart van u houd.

George Sand.

[1. Zijn in 1864 verschenen *Geschiedenis van de Engelse literatuur*. 2. Hoofdredacteur van de *Revue des Deux Mondes* waarin vele van Sands romans als feuilleton verschenen. 3. *De markies van Villemer*, een van Sands succesvolste toneelstukken.]

1866

6 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, maart-mei 1866
zondagochtend

Het is morgen maandag, de dag voor Magny¹, dierbare, geëerde collega. Ik zal er natuurlijk zijn. Intussen omhels ik u.

Gve Flaubert.

[1. Het beroemde restaurant waar één keer per maand een gezelschap van schrijvers en geleerden dineerde.]

7 SAND AAN FLAUBERT

Palaiseau, 9 mei 1866

Meneer Flobaire,

U moe wel een egte smeerlap zijn dattu mijn naam gepikt heb en dermee een brief aan een dame heb geschreven die me terwille is geweest dat u er vast en zeker in mijn plaats ontvangen ben gewees en mijn pet heb aangenomen waarvoor ik de uwe in plaas heb gekrege die u er vergeten heb. Het zijn vuile manieren van die dame en van u ze zal wel niet veel opfoeding gehad hebben En niet Veel gevoelens door het horen van alle vieze vuilighedens die u haar sgrijft heeft ze zich in onze steilen vergist. As u tevreden bent dattu Fanie en Salkenpeau geschreve heb, nou ik ben tevreden dakse nie geleze heb. U hoef daar nie groos op te zijn. Ik heb in de krant geleze dat het Gemenighedens tegen de Godsdiens benne waarin ik in d'r schoot te-

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

ruggekeert ben na al het verdriet van die dame dat se me gedaan heb en dat ik daardoor tot inkeer ben gekomen en berauw hep van mijn ekzessen met haar en daarom als ik u met haar tegenkom en ik hou het niet uit dan krijg u mijn vuist op uw smoel Da's dan de Boetedoening voor mijn zonden en De straf voor uw schandaligheden samen. Dat zeg ik u. en groet u

Goulard

In Palaiseau

Bij De Broeders

Ze hebben het me wel gezegd dat het mijn straf is vanwege dat ik meiden van de Schouwburg en Litteratoiren frekwanteerde.

8 SAND AAN FLAUBERT

Palaiseau, 14 mei 1866

Dit is geen brief van Goulard. Hij is dood! De valse Goulard heeft hem vermoord door hem in de werkelijkheid en in het komische te overtreffen. Maar die valse Goulard doet zich dan ook niets tekort, de grapjas!

Lieve vriend, ik kom u vertellen dat ik de roman die gaat verschijnen¹ aan u wil opdragen. Maar omdat iedereen daar *zo zijn idee over heeft*—zoals Goulard zou zeggen—wil ik weten of u mij toestaat om bovenaan mijn eerste bladzij simpelweg 'Voor mijn vriend Gustave Flaubert' te zetten. Dat is een gewoonte die ik heb aangenomen, om mijn romans onder de bescherming van een dierbare naam te plaatsen. Ik heb de laatste aan Fromentin opgedragen.

Ik wacht tot het mooi weer wordt met u te vragen om met de *Sirene* van Goulard en enige andere Goulards van uw en mijn soort in Palaiseau² te komen eten. Tot nu toe

is het honds koud en het is niet de moeite waard naar het platteland te gaan om er een kou op te lopen.

Ik heb mijn roman af; en u? Ik kus de twee grote diamanten die uw tronie opluisteren.

Jorje Sens.

Goulard de oudere is mijn kleine Lambert. Het lijkt me dat hij zo literair genoeg is.

[1. Getiteld *Laatste liefde*. 2. Een dorp in de buurt van Parijs, waar G. Sand een huis bezat. Zij had er twee jaar met minnaar Manceau gewoond totdat deze in 1865 stierf.]

9 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, 15 mei 1866
dinsdagochtend

Maar natuurlijk! Met genoeg! met dankbaarheid en ontroering, dierbare, geëerde collega!

Ik moet mijn reis naar Palaiseau naar augustus verschuiven omdat ik aanstaande dinsdag naar het platteland terugkeer. Mijn arme oude mama roept luidkeels om mijn aanwezigheid. Ik zal u dus aanstaande maandag vaarwel of liever gezegd, tot ziens zeggen.

Ik heb *Meneer Sylvestre*¹ in één ruk uitgelezen en (gewoontegetrouw) verlucht met aantekeningen in de kantlijn. Als ik maandag tijd heb, neem ik mijn exemplaar mee naar u toe en dan praten wij erover alvorens naar Magny te vertrekken.

U houdt terecht van me; u betaalt me met gelijke munt, meer niet.

Ik druk uw beide handen, kus u op beide wangen en ben uw Gve Flaubert.

[1. Op dat moment Sands voorlaatste roman.]

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

10 SAND AAN FLAUBERT

Palaiseau, woensdag 16 mei 1866

Wel, grote vriend van mij, aangezien u weggaat en ik over een week of twee ook voor drie maanden naar Berry vertrek, verzoek ik u uw best te doen om tijd te vinden om hier morgen, donderdag, heen te komen. U zult met die lieve en interessante Marguerite Thuillier¹ dineren die ook vertrekt. Kom toch naar mijn kluizenaarshol en dat van Sylvestre² kijken. Wanneer u van het station van Sceaux om 1 uur uit Parijs vertrekt bent u om 2 uur bij mij of wanneer u om 5 uur vertrekt, bent u er om 6 uur en 's avonds kunt u om 9 of 10 uur weer terug met mijn *komedianten*.

Neem het exemplaar mee. Zet er alle kritische opmerkingen die bij u opkomen in. Dat zal me heel aangenaam zijn, men zou dat voor elkaar moeten doen, zoals Balzac en ik dat deden. Het heeft niet tot gevolg dat je elkaar verandert, integendeel, want over het algemeen volhard je nog meer in je *ik*. Maar door in je *ik* te volharden, maak je het vollediger, verklaar je het beter en ontwikkel je het ten volle en daarom is vriendschap iets goeds, zelfs in de literatuur, waar de eerste voorwaarde voor welke kwaliteit dan ook jezelf zijn is.

Als u niet kunt komen, zal ik dat diep betreuren, maar in dat geval reken ik in ieder geval maandag op u, vóór het avondeten.

Sylvanie eist de dood van alle Goulards. Zij is hardvochtig. Niets heeft dat hart van steen kunnen vermurwen. Wat waren ze evengoed bekoorlijk, die knapen! Oh welnee, ik ben niet zo intelligent geweest om te begrijpen waarom die creatie mij tot eer strekt. Het is een *lieftallige* creatie, dat is waar, maar een beetje *lichtzinnig*, vindt u niet? De ontknoping is gewaagd. Ik daag u uit er gebruik van te maken.

Tot ziens en dank voor de broederlijke toestemming voor de opdracht.

G. Sand.

[1. Actrice en vriendin van George Sand. 2. *Meneer Sylvestre* speelde in Palaiseau en het huis dat Sand daar bewoonde.]

11 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, 18 of 19 mei 1866

Dierbare, geëerde collega,

Wacht maandag thuis niet op me. Die dag ben ik genoodzaakt naar Versailles te gaan! Maar ik zal in Magny zijn.

Veel liefs van

uw

Gve Flaubert.

12 FLAUBERT AAN SAND

Croisset nabij Rouen, 5 juli 1866

Dierbare, geëerde collega,

Ik weet via enige burgerlui, dat de roman die aan mij is opgedragen net verschenen is. Ik dank u er nogmaals heel oprecht en heel diep voor. Ik zal met lezen wachten tot alles verschenen is. Een boek moet in één hap verslonden en vervolgens herlezen worden. Wanneer het van u is.

Ik ben van plan aan het eind van deze maand twee of drie dagen in Parijs door te brengen. Zien wij elkaar dan?

Ik wens u alles wat u verlangt toe, houd van u en omhels u.

Uw

Gve Flaubert.

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

13 SAND AAN FLAUBERT

Nohant, 31 juli 1866

Mijn dappere, dierbare kameraad,

Zult u dezer dagen in Parijs zijn, zoals u mij liet hopen? Ik vertrek hier de tweede. Wat een geluk als ik u bij het diner van aanstaande maandag zou treffen! En bovendien wordt er op de tiende een stuk van mijn zoon en mij¹ gespeeld. Zou ik het die dag zonder u kunnen stellen? Ik zal deze keer *geëmotioneerd* zijn, vanwege mijn dierbare medewerker. Wees een goede vriend en probeer te kunnen! In die hoop omhels ik u van ganser harte.

Wijlen Goulard

G. Sand.

[1. Getiteld *De dorps-Don-Juans.*]

14 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, boulevard du Temple 42
zaterdagochtend 4 augustus 1866

Dierbare, geëerde collega,

Dat ik de volgende keer in Magny zal zijn, betwijfel ik, maar ik zal zeker bij de première van uw stuk zijn.

Ik hoop u in de tussentijd een bezoekje te brengen.

Ik omhels u en ben

uw oude Goulard, bijgenaamd

Gve. Flaubert.

15 SAND AAN FLAUBERT

Parijs, zaterdagavond 4 augustus 1866

Lieve vriend,

Omdat ik voortdurend weg ben, wil ik niet dat u hier

BRIEVEN 1866

aan het andere eind van de wereld tegen een dichte deur oploopt. Kom om 6 uur en eet met mij en met mijn kinderen die ik morgen verwacht. Wij eten bij Magny altijd precies om 6 uur. U zult ons daarmee een *aanmerkelijk genoegen* doen, zoals de onfortuinlijke Goulard zou zeggen of –helaas!– gezegd zou hebben.

U bent een echte lieve broer om me te beloven bij de *Don Juans* te zijn. Daarvoor omhels ik u twee keer extra.

G. Sand.

16 FLAUBERT AAN SAND

Parijs, 5 augustus 1866
zondagavond 10 uur

Kunt u mij, dierbare, geëerde collega, nauwkeurig zeggen op welke dag uw première plaatsvindt? Ik zou dat willen weten in verband met mijn latere regelingetjes.

Vergeef me mijn lastigheid.

Ik kus uw handen

Gve Flaubert.

17 SAND AAN FLAUBERT

Parijs, 5 augustus 1866
zondag

Het is aanstaande *donderdag*.

Ik heb u gisteravond geschreven, onze brieven zullen elkaar kruisen.

Hartelijks

G. Sand.

WIJ MOETEN LACHEN EN HUILEN

18 SAND AAN FLAUBERT

Parijs, 22 augustus 1866
woensdagavond

Mijn goede kameraad en vriend,

Ik ga Alexandre¹ zaterdagavond in Saint-Valéry opzoeken. Ik zal er de zondag en de maandag doorbrengen. Ik ga dinsdag terug naar Rouen en dan zal ik u opzoeken. Vertel mij hoe ik het moet aanpakken. Ik zal, als u wilt, de dag met u doorbrengen, ik zal naar Rouen terugkeren om er te slapen, als ik u daar waar u bent hinder en ik vertrek woensdagochtend of -avond weer naar Parijs. Graag direct een kort antwoordje, per telegraaf als u denkt dat uw antwoord me via de post niet vóór zaterdag 4 uur zal bereiken.

Ik denk wel dat ik weer op de been zal zijn, want ik heb een verschrikkelijke verkoudheid. Als hij te erg zou worden, zal ik u telegraferen dat ik me niet kan verplaatsen. Maar ik heb hoop, het gaat al beter met me.

G. Sand.

[1. Alexandre Dumas junior die een huisje aan zee had gehuurd.]

19 FLAUBERT AAN SAND

Croisset nabij Rouen
vrijdag 24 augustus 1866

Dierbare, geëerde collega,

Dit moet u doen: zodra u in Saint-Valéry bent aangekomen, moet u een plaats in de rammelkast die van Saint-Valéry naar Motteville rijdt reserveren. Anders loopt u kans dat uw vertrek vertraagd wordt.

Wanneer u om kwart voor 9 uit Saint-Valéry vertrekt

komt u om 1 uur in Rouen aan. Daar treft u mij dan voor het portier van uw wagen aan en hoeft u zich nergens meer mee te bemoeien. Als u niet 's ochtends uit Saint-Valéry vertrekt, heeft u alleen nog de avondtrein van vier uur.

U moet via de telegraaf een briefje ontvangen hebben met de mededeling dat uw kamer op u wacht. Dus u slaapt hier.

Wees zo goed mij uit Saint-Valéry een antwoord te sturen om me te vertellen hoe laat u precies zult aankomen.

Ik kus uw beide handen en ben

uw

Gve Flaubert.

Mocht uw verkoudheid *volharden* (zie de *Brief in verzen van Casimir Delavigne aan Lamartine*) en uw 'luidkeelse adem met horten en stoten al piepend ontsnapt,' vrees dan niet, want wij zouden 'uw geplaagde longen' kunnen bevochtigen 'met zachte siroop, door Charlard bedacht.'

[Van de hand van Flauberts moeder:]

Ik voeg mijn bede bij die van mijn zoon, en ik reken, Mevrouw, op de eer u te mogen ontvangen.

Uw dienares

Cne Flaubert.

20 SAND AAN FLAUBERT

Saint-Valéry, maandag, 1 uur 's ochtends
26–27 augustus 1866

Lieve vriend,

Ik ben dinsdag om 1 uur in Rouen. Ik zal mijn zaken dienovereenkomstig regelen. Geef me de gelegenheid Rouen, dat ik niet ken, te bekijken of laat het mij zelf zien als u tijd hebt.

Ik omhels u. Zeg tegen uw moeder hoezeer de paar lieve

woorden die zij mij heeft geschreven mij geroerd en dankbaar gestemd hebben.

G. Sand.

Dagboek van George Sand, 1866

Dinsdag, 28 augustus

[...] Ik arriveer om één uur in Rouen. Ik tref Flaubert bij het station met een rijtuig aan. Hij laat me de stad zien, de mooie monumenten, de kathedraal, het stadhuis, de Saint-Maclou, de Saint-Patrice: het is schitterend. Een oud knekelhuis en oude straten, het is heel opmerkelijk. We komen om half vier in Croisset aan. Flauberts moeder is een charmant oudje. Het is een stille omgeving, het huis comfortabel en mooi en goed ingericht. En een goede bediening, netheid, water en *voorzieningen*, alles wat je maar kunt wensen. Ik word heerlijk verwend. Flaubert leest me 's avonds een prachtige *Verzoeking van de Heilige Antonius*¹ voor. We blijven tot twee uur in zijn werkkamer zitten kletsen.

Woensdag, 29 augustus

We vertrekken om elf uur met de stoomboot, samen met mevr. Flaubert, zijn nicht, haar vriendin mevr. Vasse en de dochter van deze laatste, mevr. de la Chaussée. We gaan naar La Bouille. Verschrikkelijk weer, regen en wind. Maar ik blijf buiten naar het water kijken dat schitterend is. En de oevers *idem*. We blijven tien minuten in La Bouille en we keren met de golfslag of de stroming of de Mascaret, de vloedgolf, terug. We leggen een vuur aan, we drogen ons en we drinken thee. Ik vertrek weer met Flaubert om het landgoed te bekijken, de tuin, de terrassen, de boomgaard, de moestuin, de boerderij, de citadel, een heel merkwaardig oud houten huis, dat als provisiekamer dienst doet, en het Mozespad². Het uitzicht van boven over de Seine, de boomgaard, helemaal boven een voor-